

Л.Л. Залізняка

МЕЗОЛІТИЧНІ ВИТОКИ ПЕРШИХ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ КУЛЬТУР ЄВРОПИ ЗА ДАНИМИ АРХЕОЛОГІЇ

У статті розглянуто спільне мезо-неолітичне підґрунтя найдавніших індоєвропейських культур України (Маріуполь, Середній Стіг) та Центральної Європи (культура лійчастого посуду, кулястих амфор) IV тис. до н. е. Археологічні матеріали свідчать, що спільний культурно-генетичний субстрат найдавніших індоєвропейців Європи сформувався в VI—V тис. до н. е. внаслідок міграції на схід мезолітичної людності Західної Балтії через територію Польщі та Полісся до Середнього Дніпра й далі до Сіверського Дінця.

К л ю ч о в і с л о в а: індоєвропейці, мезолітичний субстрат, балтійська культурна провінція, культури маглемезе, маріупольська, середньостогівська, лійчастого посуду, ямна.

У 1786 р. англійський лінгвіст Уільям Джонс оприлюднив результати порівняльного дослідження мови, нащадків легендарних завойовників Індії — аріїв, санскриту з мовами народів Європи. Близькість основного словника значної кількості мов Європи та Західної Азії дала підстави для виділення індоєвропейської мовної сім'ї народів. Спорідненість мов пояснюють походженням від спільного предка, що близько 6—7 тис. р. тому мешкав на обмеженій території — індоєвропейській батьківщині.

Понад 200 років кілька поколінь індоєвропейців різних країн шукають батьківщину індоєвропейців. Мається на увазі країна, звідки в IV—II тис. до н. е. розселилися по Європі та Західній Азії прашури споріднених народів. Оскільки саме індоєвропейці були фундатором європейської цивілізації, різні країни конкурують між собою за почесне право бути батьківщиною індоєвропейської сім'ї народів.

Попри те, що більшість сучасних дослідників зараховує територію України, у певній мірі, до прабатьківщини індоєвропейців, індоєвропейстика, на жаль, ще не стала пріоритетною проблематикою для українських археологів, палеоетнологів та лінгвістів. Індоєвропейстика, що народилася як галузь лінгвістики, у наш час усе частіше звертається до археології. Адже лінгвістичні джерела обмежені, порівняно з археологічними, кількість яких невпинно зростає.

Завдяки зусиллям різних учених, у тому числі й археологів, у другій половині XX ст. було

виділено два потужні центри розселення найдавніших індоєвропейців — чорноморсько-азовський у степах півдня України та центральноєвропейський (території Німеччини, Чехії, Австрії) (рис. 1) (Залізняка 2012, с. 242; Zaliznyak 2005, с. 24). Постало питання: як близько споріднені народи могли розселятися з двох різних, віддалених один від одного на дві тис. км, центрів? Наблизитись до розуміння й розв'язання проблеми дозволяє концепція балтійської культурно-історичної провінції Центрально-Східної Європи (Залізняка 1997; 1998, с. 268—270; 2006; 2009, с. 206—213; 2012, с. 446—466).

Балтійська культурно-історична провінція Центрально-Східної Європи

Історикам та археологам добре відомий факт функціонування упродовж останніх трьох тисячоліть великого євразійського степу, від Монголії на сході до Північного Надчорномор'я та Подунав'я на заході, у режимі міграційного коридору. Маються на увазі періодичні хвилі кочовиків, що рухалися з Центральної Азії через південь України до Подунав'я. Визначальним фактором напрямку цього руху був пошук стародавніми скотарями кращих пасовиськ.

Серед кочових народів, що з початку I тис. до н. е. рухалися цим коридором зі сходу на захід, часом досягаючи степів Нижнього та Середнього Подунав'я, назвемо кіммерійців, скіфів, сарматів, гунів, аварів, болгар, хозар, угрів, печенігів, торків, половців, монголів,

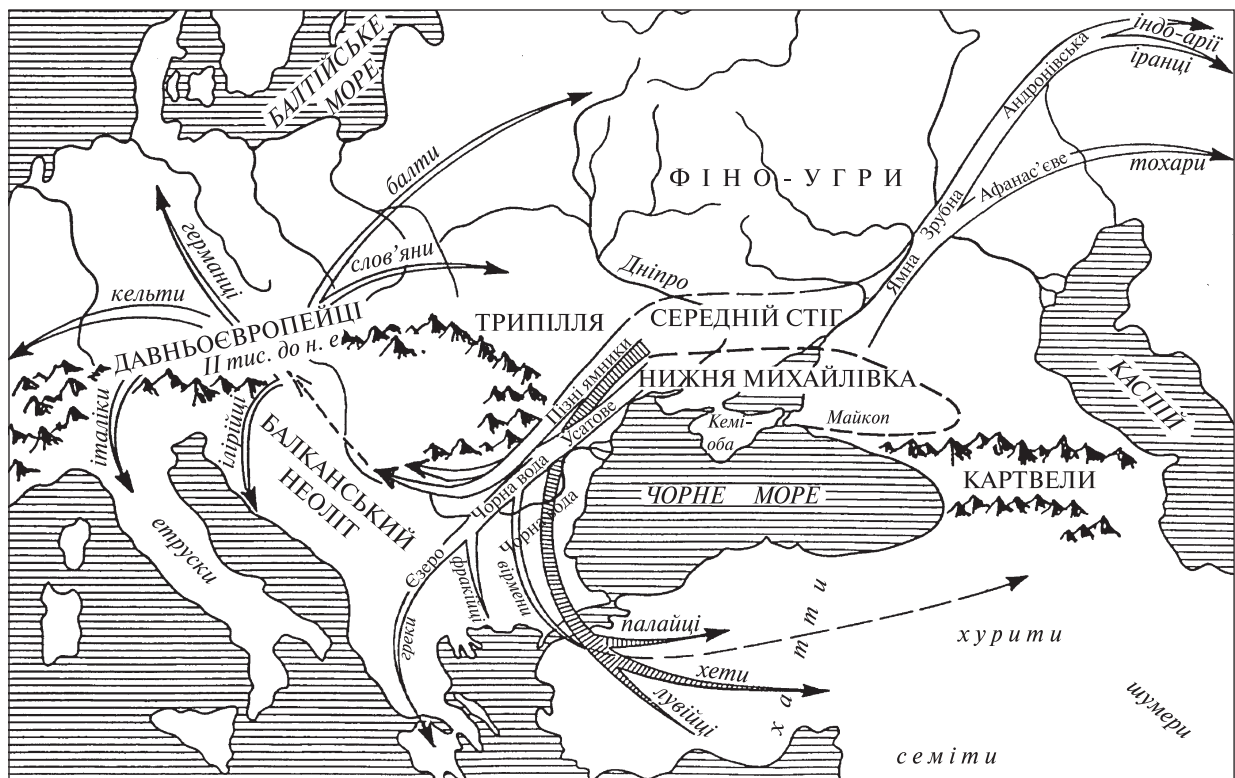

Рис. 1. Розселення індоєвропейців у IV—II тис. до н. е.

калмиків та башкирів. Цей історичний феномен відомий у літературі під назвою степової культурно-історичної провінції Євразії (Залізник 1997; 2006; 2012).

Значно менше знаємо про подібний міграційний коридор, але у зворотному напрямку міграцій — із заходу на схід, що функціонував у Центрально-Східній Європі з кінця льодовикової доби (Залізник 1997; 2006; 2012). Маються на увазі періодичні хвилі міграцій, що з фінального палеоліту, принаймні від 12,5 тис. р. тому, зароджувалися в межиріччі Рейну та Ельби, а часом у Південно-Західній Балтії, і котилися Середньоевропейськими низовинами (Німецька, Польська, Поліська) в басейни Німана, Прип'яті, Дніпра та Десни. Часом ці міграції з Центральної Європи та Південної Балтії у східному напрямку сягали Верхньої і навіть Середньої Волги (фат'янівська культура шнурової кераміки) та Сіверського Дінця.

Цей коридор поширення етнокультурних хвиль отримав назву балтійської культурно-історичної провінції (Залізник 2006) і, залежно від історичного періоду, функціонував у різних режимах — міграції, дифузії, а за доби середньовіччя — військової та економічної експансії.

Досягнення археології другої половини XX ст. дали підстави говорити про періодичні хвилі міграцій із Центральної Європи через басейн Вісли на схід, принаймні з неолі-

ту. Зокрема в другій половині VI тис. до н. е. через південь Польщі на Волинь переселилися носії культури лінійно-стрічкової кераміки. За ними із заходу до р. Случ мігрувала людність культури лійчастого посуду (рис. 2). У III тис. до н. е. тим же шляхом на Полісся й далі в Київське Подніпров'я, і навіть на Десну та Верхній Дніпро, прийшло населення культури кулястих амфор. Наприкінці III — на початку II тис. до н. е. через Польщу на схід переміщалися кілька хвиль шнуровиків, які через Подніпров'я досягли Верхньої і навіть Середньої Волги, де відомі під назвою фат'янівської культури (рис. 3). У II тис. до н. е. від Вісли до Десни поширилися постшнурова тшинецько-комарівська і споріднена з нею сосницька культури, а в I тис. до н. е., від Німану до Десни та Росі, мігрувала людність милоградської культури, в якій дехто вбачає нерозчленованих балто-слов'ян.

Пізніше із заходу до України докотилося три хвилі германських племен — культури Ясторф, Пшевор (вандали) та Вельбар (готи). Останні з Балтійського Помор'я дійшли до Надчорномор'я і Криму (рис. 4) та започаткували черняхівську культуру III—IV ст. н. е., яку в наш час інтерпретують як археологічний відповідник імперії Германаріха готського хроніста Йордана.

З раннього середньовіччя балтійська провінція змінює свою історичну форму і функці-

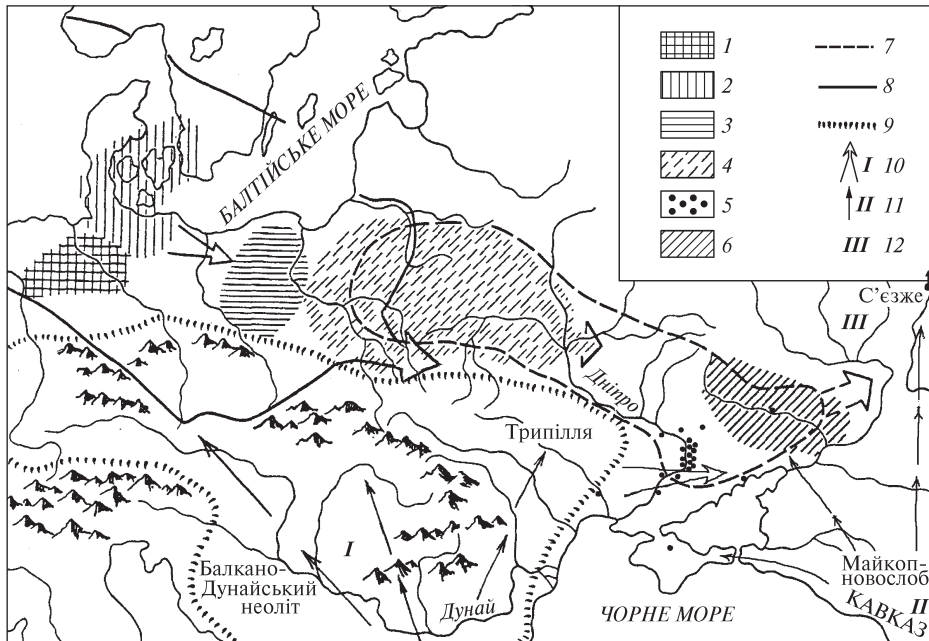

Рис. 2. Пізньомезолітичне та неолітичне підгрунтя індоєвропейців (VI–V тис. до н. е.). Культурні пізнього мезоліту: 1 – Лейен-Вартен; 2 – Свдборг; 3 – Хойниця-Пенки; 4 – Яніславиця; 5 – могильники мариупольського типу; 6 – донецька культура. Культурні неоліту: 7 – гребінцевої кераміки; 8 – лійчастого посуду; 9 – балканський неоліт. I – балкано-дунайський неоліт близькосхідного походження; II – прартвели Кавказу; III – прафіноугри

онує в режимі військової та економічної експансії варягів, тевтонських лицарів, Литви та Польщі.

Завдяки масштабним дослідженням мезолітичних пам'яток Південно-Західної Балтії (Clark 1936; 1975), Польщі (Kozłowski 1973; 1975; Praehistoria 1975; Wieckowska 1973), Литви (Римантене 1971б; Кольцов 1977), Північної України (Залізняк 1976; 1978; 1989) в останній третині ХХ ст. були отримані переконливі археологічні факти про міграційні процеси Середньоевропейськими низинами на схід в мезоліті, і навіть у фінальному палеоліті (Залізняк 1976; 1978; 1984; 1989; 1991).

Сліди найдавнішої міграції з півночі Німеччини через територію Польщі до басейнів Німану та Прип'яті простежені за поширенням характерних наконечників культури Гамбург, що датується 12,5 тис. р. тому. Більш переконливу інформацію маємо про міграцію низинним коридором із Південно-Західної Балтії через басейн Вісли та Німану на Верхній Дніпро, і навіть Верхню Волгу, 11 тис. р. тому людності культури Лінгбі Ютландії (рис. 5) (Залізняк 1989; 1999; 2005, с. 45). Вона заселила щойно звільнені від льодовика Середньоевропейські низовини, започаткувавши генетично споріднені культури мисливців на північного оленя – Аренсбург півночі Німеччини, Красносілля та Свідер басейнів Вісли, Німа-

ну, Прип'яті та Верхнього Дніпра (Залізняк 1989; 1999; 2005 с. 45). Ці мисливці на північного оленя останнього тисячоліття льодовикової доби з початком різкого потепління клімату близько 10 тис. р. тому відійшли далеко на північ – на звільнені від льодовика території Скандинавії та півночі Східної Європи, і започаткували постсвідерський мезоліт лісової півночі Східної Європи. Схоже, що це населення брало участь у формуванні прашурів фіноугрів (Залізняк 1989, с. 83; 2005, с. 104–107; Zaliznyak 2002).

Залишені, на рубежі палеоліту й мезоліту, мисливцями на оленя Середньоевропейські низовини заселила нова хвиля мігрантів із заходу, спричинена таненням Великого льодовика. Велика кількість талої льодовикової води потрапила до океану й призвела до значного підвищення його рівня. Внаслідок затоплення величезних територій між Британією і Скандинавією утворилося Північне море. Наступ води спричинив рух лісових мисливців раннього мезоліту із затоплених територій Середньоевропейськими низовинами на схід. Ці ранньомезолітичні переселенці із заходу сформували в VIII–VII тис. до н. е. культурну область Дювенсі. Вона складалася з генетично споріднених культур Стар-Кар Англії, Дювенсі Німеччини, Мелстед Ютландії, Коморниця Польщі, Кудлаївка Полісся та басейну Німана

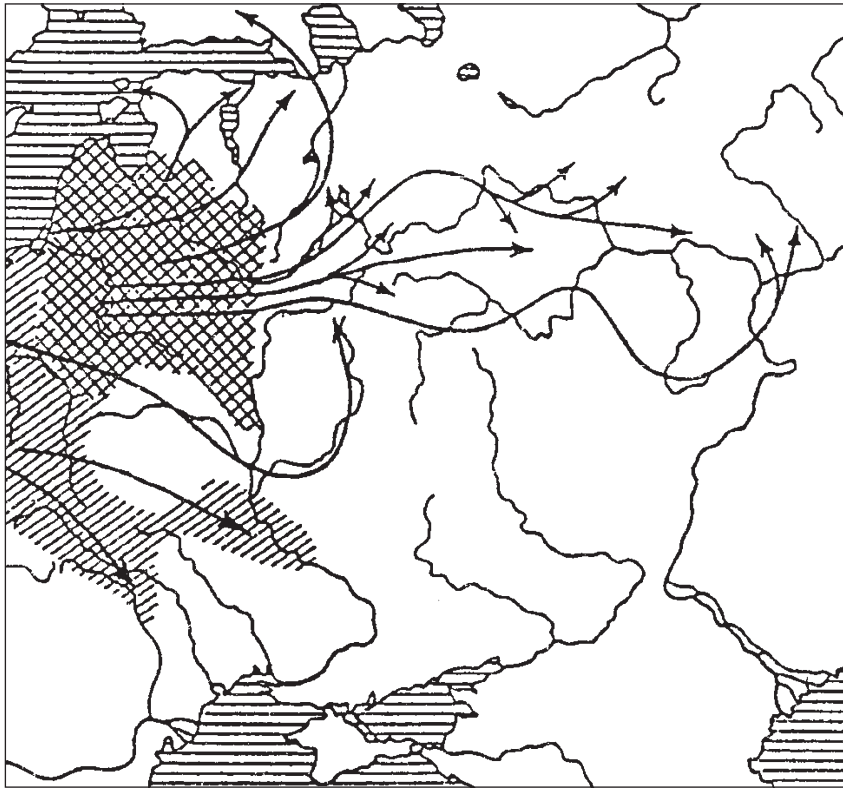

Рис. 3. Розселення носіїв культур шнурової кераміки в III—II тис. до н. е. (Археологія СССР 1978, с. 72)

(рис. 6) (Kozłowski 1973, р. 338—341; Залізняк 1976; 1991, с. 12, 13).

Постмаглебезька етнокультурна спільнота пізнього мезоліту

Англійський археолог Грехем Кларк у 1936 р. назвав західну частину згаданих ранньомезолітичних переселенців із затоплених Північним морем територій культурою Маглебезе (Clark 1936), що в перекладі з данської значить «велике болото». У середині мезоліту (Бореал) в Ютландії на маглебезькому ґрунті розвивалася культура Свдборг. Внаслідок чергової трансгресії Балтійського моря свдборзьке населення мігрувало на схід і стало підґрунтям постмаглебезької спільноти культур VI—V тис. до н. е. (рис. 1). Польський дослідник С.К. Козловський у 70-х рр. XX ст. відніс до неї, похідні від культури Свдборг, культури Лейен-Вартен, Олдеслоє та Хойніце-Пенки півночі Німеччини, Данії та Польщі, відповідно (Kozłowski 1975, р. 45—50, 252).

Про поширення свдборзького населення із Західної Балтики на територію Польщі писав професор Вроцлавського університету З. Багневський. Його дослідження дозволили вести мову про дві фази розвитку в мезоліті Польщі

традицій західнобалтійської культури Свдборг (Маглебезе). Крем'яний комплекс Вершево 6 типологічно відповідає матеріалам пізнього етапу культури Свдборг Данії і датується VI тис. до н. е. Для неї типовими є довгі трикутники (рис. 7) і ланцети маглебезького типу, окремі вістря типу Свдборг. Пізніше свдборзька індустрія в Польщі трансформувалася в комплекси типу Гудове 3, які типологічно нагадують матеріали культури Олдеслоє Північної Німеччини і Ютландії V тис. до н. е. У Польщі такі пам'ятки виділяють в окрему культуру Хойніце-Пенки (Bagniewski 1993) (рис. 7).

У 80-их і 90-их рр. XX ст. більшість фахівців визнала постмаглебезький характер яніславицької культури басейнів Вісли, Німану та Прип'яті (рис. 2) (Залізняк 1978; 1984; 1991, с. 38—41; 2009, с. 206—210).

Судячи з даних археології та антропології, на території України ця експансія мисливського населення Балтії в VI—V тис. до н. е. досягла Середнього Подніпров'я, Надпоріжжя і навіть Сіверського Дінця (рис. 8). Про це переконливо свідчить карта поширення визначальних для яніславицької культури характерних вістер (Залізняк 1991, с. 40, 41; 1994, с. 89, 97, 98).

Процес проникнення лісових мисливців із Балтії через Полісся на південь, вірогідно сти-

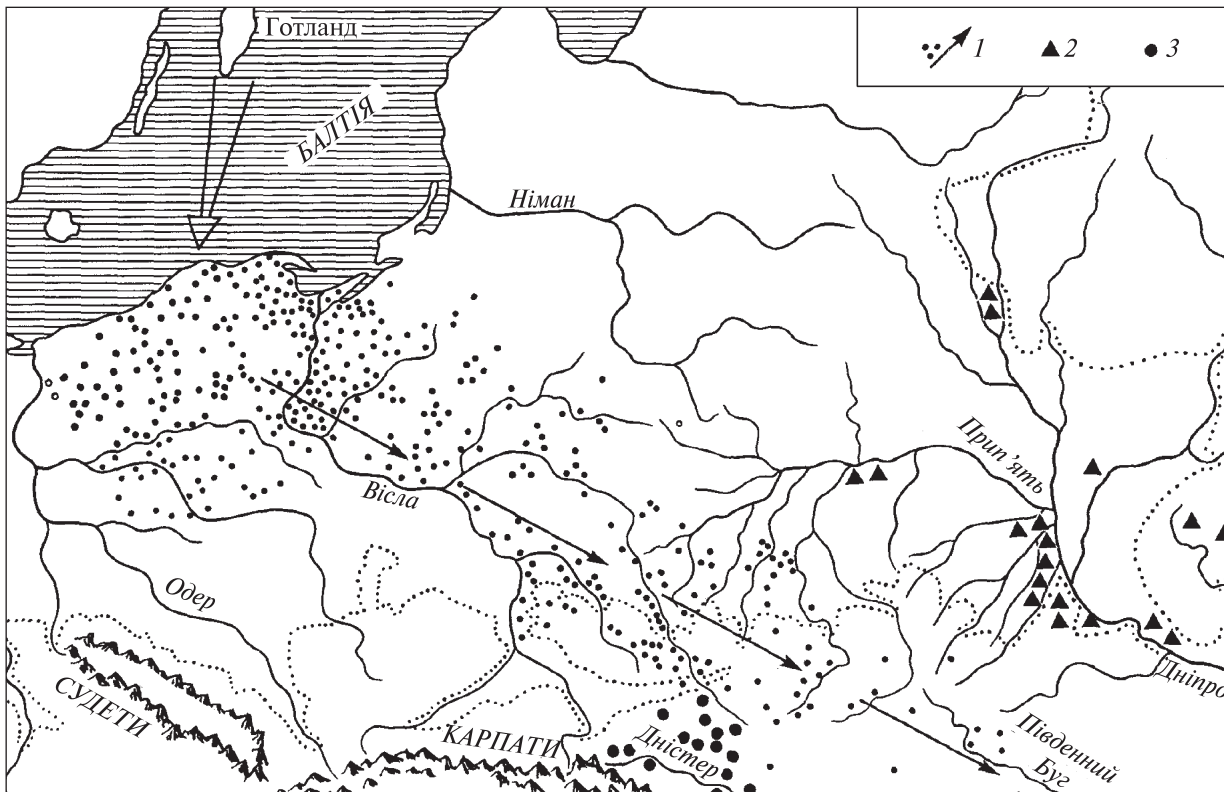

Рис. 4. Слов'яни та готи в II—III ст. н. е. 1 — вельбарська культура готів; 2 — київська культура; 3 — зубрицька група. За В.Д. Бараном

мулювався поширенням річковими долинами широколистяних лісів унаслідок зволоження клімату наприкінці мезоліту. У зв'язку з поширенням лісових і лісостепових біотопів з відповідною фауною долинами рік до узбережжя Чорного та Азовського морів утворилися сприятливі умови для просування з Полісся на південний схід України лісових мисливців яніславицької культури.

Так, у VI тис. до н. е. завершилося формування постмаглемезької пізньомезолітичної спільноти, що поширилася на схід від Ютландії на 2 тис. км і досягла Подніпров'я та Сіверського Дінця (рис. 2). До неї входили археологічні культури пізнього мезоліту: Лейсен-Вартен і Свадборг (Данія, Північна Німеччина), Хойниця (Польща), Яніславиця (басейни Вісли, Німану, Прип'яті) і донецька (басейн Сіверського Дінця). Крем'яний інвентар цих культур вказує на їхню спорідненість і генезу на основі мезоліту Балтії. Численні знахідки характерних крем'яних виробів (перш за все, яніславицьких вістер) у Надпоріжжі і навіть на Сіверському Дінці свідчать, що мігранти з Балтії досягли Надазов'я (Залізник 1991, с. 40, 41; 1994, с. 89, 97, 98; 2005, с. 109—111).

У V тис. до н. е. на цій балтійській, за походженням, основі, але під впливом із півдня

культурних спільнот балкано-дунайського неоліту, сформувалася група лісових неолітичних культур: Ертебелле Південно-Західної та Цедмар Південної Балтії, Дубичай і німанська басейну Німану, волинська басейну Прип'яті, дніпро-донецька Середнього Подніпров'я та басейну Дінця (рис. 2). Значимо, що згадані волинська і німанська культури, фактично, являють собою керамічну фазу розвитку яніславицької культури пізнього мезоліту. Принаймні, ранні пам'ятки згаданих неолітичних культур мають типовий яніславицький крем'яний інвентар (Zaliznyak 1994; 1998). Серед неолітичних донорів згаданих культур лісового неоліту Німецької, Польської, Поліської низовин та Подніпров'я особливу роль відіграли культури лінійно-стрічкової кераміки, буго-дністровська та Кукутені-Трипілля.

Наявність культурно-генетичної спільноти на теренах низовин від Рейну до Дінця в VI—V тис. до н. е., на мою думку, підтверджують дані гідроніміки. Зокрема здається невідповідним відомий факт поширення найдавніших індоєвропейських гідронімів на теренах від Рейну на заході й до Дніпра на сході, що загалом збігається з територією постмаглемезької спільноти VI—V тис. до н. е.

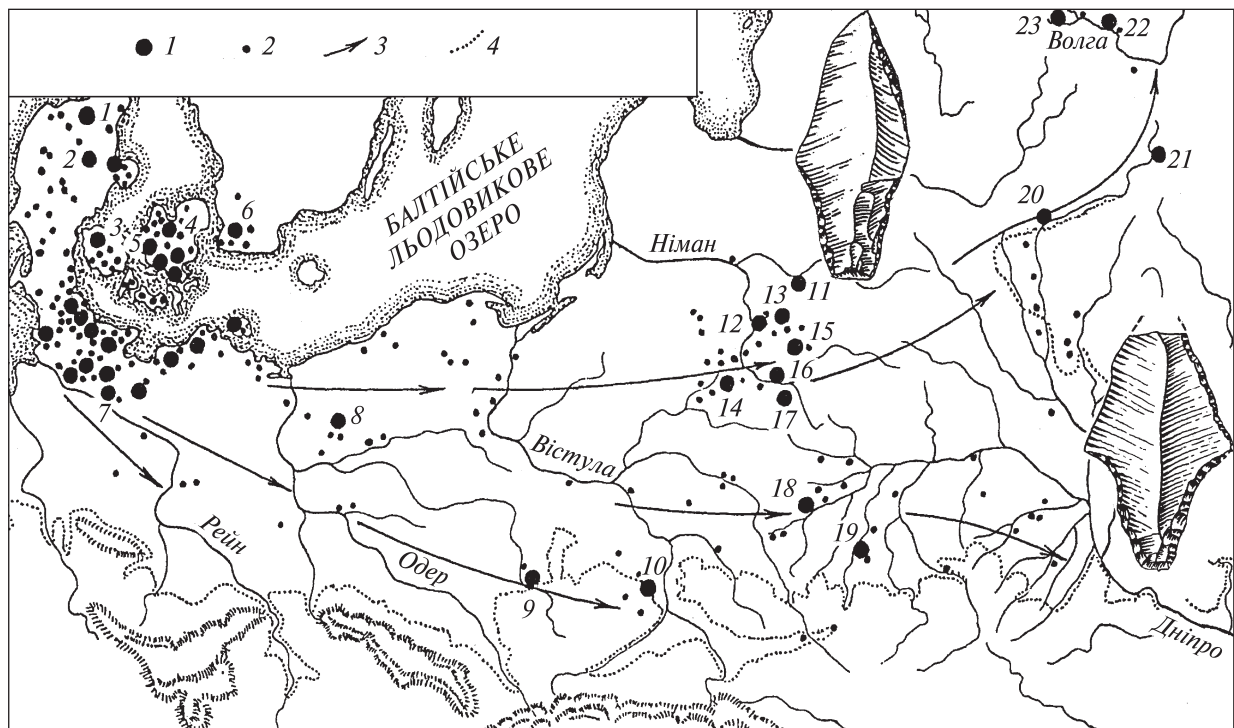

Рис. 5. Карта поширення пам'яток типу Броне-Лінгбі близько 11 трт: 1 — Норе Лінгбі; 2 — Ланга; 3 — Бро; 4 — Броне; 5 — Стоксб'єрг; 6 — Зегебро; 7 — Толк, Вернек-Міте; 8 — Сугесков; 9 — Трзєбча; 10 — Ридно Х, Новий Млин 1А, 1Б; 11 — Вільнюс; 12 — Ежярінас 8, 15, 16; 13 — Маскаука 6; 14 — Богатіри Лясні 2, Волкуш 3; 15 — Дяряжніча 31; 16 — Ковалівка; 17 — Красносільськ 5; 18 — Лютка; 19 — Великий Мідськ; 20 — Берестенево; 21 — Аносово; 22 — Троїцьке III; 23 — Поділ III. Умовні позначки: 1 — стоянки культури Лінгбі; 2 — місцезнаходження окремих наконечників Лінгбі; 3 — напрямок міграції носіїв культури Лінгбі; 4 — південний і східний кордони зандрових низовин

Згадані вище культурні єдності Середньоевропейських низин і Подніпров'я були пов'язані між собою не лише єдиним типом лісового мисливського господарства та матеріальною культурою, але й антропологічним типом населення. Відома велика кількість переконливих антропологічних фактів, які свідчать про інтенсивне проникнення мешканців Балтії з півночі у Середнє та Нижнє Подніпров'я в мезоліті та неоліті, про що зазначали антропологи (Гохман 1966; Кондукторова 1973; Потехина 1999, с. 134, 142). Порівняння матеріалів мезолітичних та неолітичних могильників Подніпров'я VI—IV тис. до н. е. із синхронними похованнями Ютландії вказують як на певну культурну, так і на генетичну спорідненість населення, що їх залишило.

Подібними виявилися не лише поховальний обряд, але й антропологічний тип похованих. Це були високі, дуже масивні, широколиці північні європеїди, поховані у випростаній позі на спині (рис. 9, 10, 11) і посипані червоною вохрою.

У 1998 р на мезолітичній конференції в Кракові Л.Л. Залізник спілкувався з радянським антропологом І.І. Гохманом. «У 60—

70-ті рр. я думав, що антропологічні серії з маріупольських могильників України і мезо-неолітичних поховань Данії близькі між собою. Зараз я впевнений, що це єдина популяція», — сказав антрополог.

Сотні поховань випростаних масивних північних європеїдів були досліджені на численних колективних могильниках маріупольського типу Надпоріжжя (Василівка II, Вовниги, Ясиноватка, Вольнянка, Микільський) та Надазов'я (Маріуполь) (Телегин 1991; Потехина 1999, с. 134, 142). У V тис. до н. е. це населення мігрувало лісостеповою смугою з Лівобережної України на схід у Середнє Поволжя (могильник С'єзже), утворивши так звану маріупольську культурну спільноту. Похідною від цього північного антропологічного масиву була людність ранніх індоєвропейських спільнот V—III тис. до н. е. — середньостогівської та ямної культур лісостепової України (Потехина 1999, с. 157, 163).

Зазначимо, що в наш час степовий енеоліт України, раніше відомий під назвою середньостогівська культура, зусиллями Ю.Я. Рассамакіна був поділений на ряд культурних груп: скелянську, квітянську, стогівську, де-

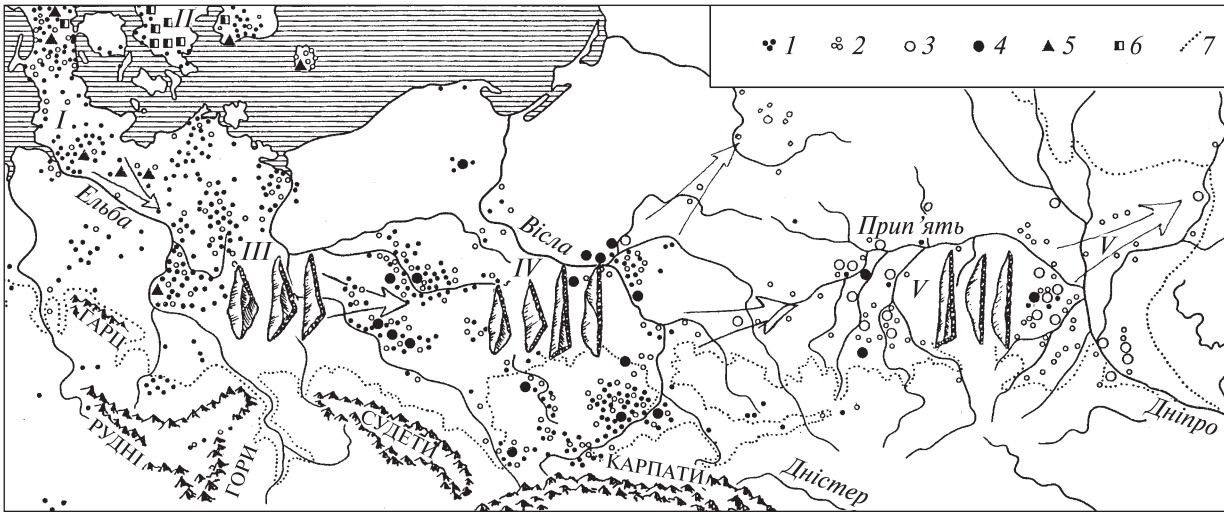

Рис. 6. Область культур Дювенсі (Маглемезе за Г. Кларком) VIII—VII тис. до н. е. Умовні позначення: 1 — коморницькі трикутники та вістря; 2 — вістря типу Кудлаївка; 3 — пам'ятки культур Кудлаївка; 4 — Коморниця; 5 — Мелстед та Дювенсі; 6 — Свадборг; 7 — кордон Середньоевропейських зандрових низовин. Культури: I — Мелстед; II — Свадборг; III — Дювенсі; IV — Коморниця; V — Кудлаївка

реївську, новоданилівську, нижньомихайлівську, животилівсько-вовчанську та ін. Перші п'ять груп за даними антропології демонструють прямий генетичний зв'язок із масивними північними європеїдами могильників маріупольського типу Надпоріжжя та Надазов'я (Потехина 1999, с. 157, 163).

Отже, у VII—V тис. до н. е. північноєвропейська мисливська людність, що з кінця льодовикової епохи проживала на низовинних лісових просторах Південної Балтії та Полісся, просунулася лівобережжям Дніпра до басейну Сіверського Дінця. Утворилася величезна етнокультурна спільнота, що простяглася від Ютландії до Дінця на дві тис. км і складалася зі споріднених культур мисливців та рибалок. Під впливом балкано-дунайських землеробських культур із півдня постмаглемезька мезолітична спільність перейшла на неолітичний етап розвитку. Внаслідок поширення степів унаслідок аридизації клімату, згадані аборигенні суспільства північних європеїдів перейшли до скотарського господарства і трансформувалися в найдавніші індоєвропейські культури кінця V—IV тис. до н. е. Якщо на південному сході України на базі північних європеїдів формувалася низка культур степового енеоліту (скелянська, квітнянська, стогівська, дереївська, новоданилівська), то в Центральній Європі постала культура лійчастого посуду.

Отже, найдавніші індоєвропейці IV—III тис. до н. е., — людність степового енеоліту України та похідна від неї ямна культура, постали з дніпро-донецької та маріупольської культур

України. Культури лійчастого посуду і кулястих амфор Центральної Європи були нащадками культури Ертебелле. Їхні неолітичні пращури належали до північноєвропейського антропологічного типу, генетично пов'язаного з мезолітом Балтії. Разом із тим, у носіїв усіх згаданих ранніх індоєвропейських культур простежується прогресуюча грацилізація кістяка, що свідчить про їхнє формування на основі місцевих північних європеїдів в умовах появи більш грацильного неіндоєвропейського населення із землеробських центрів Подунав'я.

Антропологічні свідчення про північноєвропеїдний тип ранніх індоєвропейців підтверджують письмові джерела та міфологія, які вказують на світлу пігментацію індоєвропейців II тис. до н. е. Так, за Рігведою, арійці характеризуються епітетом «Svitnya», що означає «світлий», «білошкірий». Герої відомого арійського епосу «Махабхарата» нерідко мають очі кольору «синього лотоса». За ведійською традицією справжній брахман повинен мати каштанове волосся й сірі очі. В «Іліаді» ахейці — золотоволосі блондини (Ахіллес, Менелай, Одисей), а ахейські жінки і навіть богиня Гера — світловолосі. Золотоволосим зображували також бога Аполлона. На єгипетських рельєфах часів Тутмоса IV (1420—1411 рр. до н. е.) хетські колісничі (маріанну) мають нордичну зовнішність, на відміну від їхніх вірменоїдних зброєносців. У середині I тис. до н. е. перський двір з Індії нібито відвідали світловолосі нащадки аріїв (Лелеков 1982, с. 33).

За свідченнями античних авторів, високими блондинами були кельти Центральної та

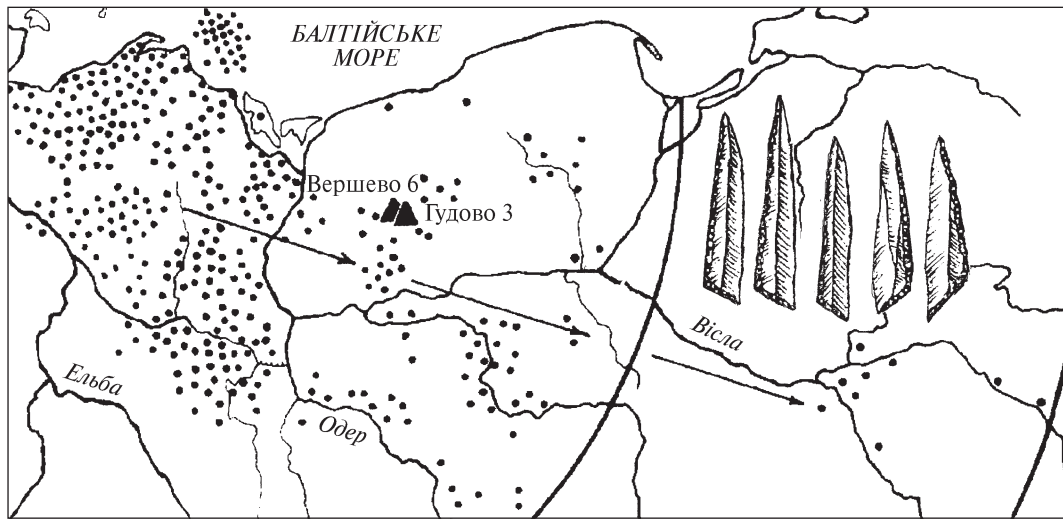

Рис. 7. Поширення трикутних мікролітів культури Свадборг в VI тис. до н. е. (Bagniewski 1993)

Західної Європи. До того ж, до північноєвропейського типу, як не дивно, належали легендарні тохари Сінцзяну, що у Західному Китаї. Про це свідчать їхні муміфіковані тіла, що датуються близько 1200 р. до н. е. та настінні тохарські розписи VII—VI ст. н. е. Давньокитайські хроніки також вказують на блакитнооких блондинів, що в давнину мешкали в пустелях Центральної Азії.

Належність найдавніших індоєвропейців до північних європейців узгоджується з локалізацією їхньої прабатьківщини між Рейном та Сіверським Дінцем, де на VI—V тис. до н. е., за даними сучасної археології, сформувалася етнокультурна спільнота (рис. 2), яка дала початок найдавнішим індоєвропейським культурам (маріупольська, середньостогівська, ямна, лійчастого посуду, кулястих амфор).

Таким чином, маємо достатні підстави говорити про балтійську культурно історичну провінцію Європи, яка протягом останніх 12 тис. років розвивалася на середньоевропейських низовинах, що простяглися на 2 тис. км від Нижнього Рейну до Десни. З кінця льодовикової доби до початку середньовіччя, тобто в доісторичні та ранньоісторичні часи, вона функціонувала в режимі періодичних хвиль міграцій, що народжувалися в Південно-Західній Балтії та Центральній Європі і переміщалися далеко на схід, досягаючи басейнів Дніпра, Десни, а часом і Верхньої Волги.

Пошук причин цих масштабних, спрямованих у східному напрямку, міграцій потребує окремого дослідження. Певну роль у тисячолітніх міграційних хвилях спорідненого населення в межах вузького коридору Середньоевропейських низовин, вірогідно, зіграв факт належності останніх до єдиної природно-

ландшафтною зони мішаних лісів. Це спрямовувало міграційний потік населення з певним типом лісового господарства (мисливського чи землеробсько-скотарського) саме цим коридором. До того ж, цей міграційний шлях обмежений природними бар'єрами: на півночі — Балтійським морем, а на півдні — середньоевропейськими плато та горами з іншими природно-ландшафтними умовами. В умовах постійного демографічного тиску з півдня, з Середземномор'ям, що випереджало за розвитком Європу, надлишок населення первісної Європи міг рухатися лише у східному напрямку. Рух на північ стримували Північне й Балтійське моря, а Скандинавський півострів мав досить обмежені ресурси, несприятливий холодний клімат і гірський рельєф. Тому Східна Європа з її безмежними просторами, природними ресурсами та нечисленним мисливсько-рибальським населенням здавна виконувала роль своєрідного резервуару для відтоку надлишків населення з Центральної Європи та Балтії.

Наслідком цих міграцій у межах балтійської провінції було періодичне утворення великих етнокультурних спільнот генетично спорідненого населення. Первісні мешканці балтійської провінції були високими, масивними північними європейцями, нащадками кроманьйонців льодовикової доби. Про це переконливо свідчить значна кількість антропологічних досліджень. Археологічним відповідником цих спільнот є численні області споріднених культур, які об'єднують спільні риси матеріальної культури та тип первісного господарства.

Однією з таких культурних областей балтійської провінції була постмаглемезька VI—V тис. до н. е., до якої входили групи первісного насе-

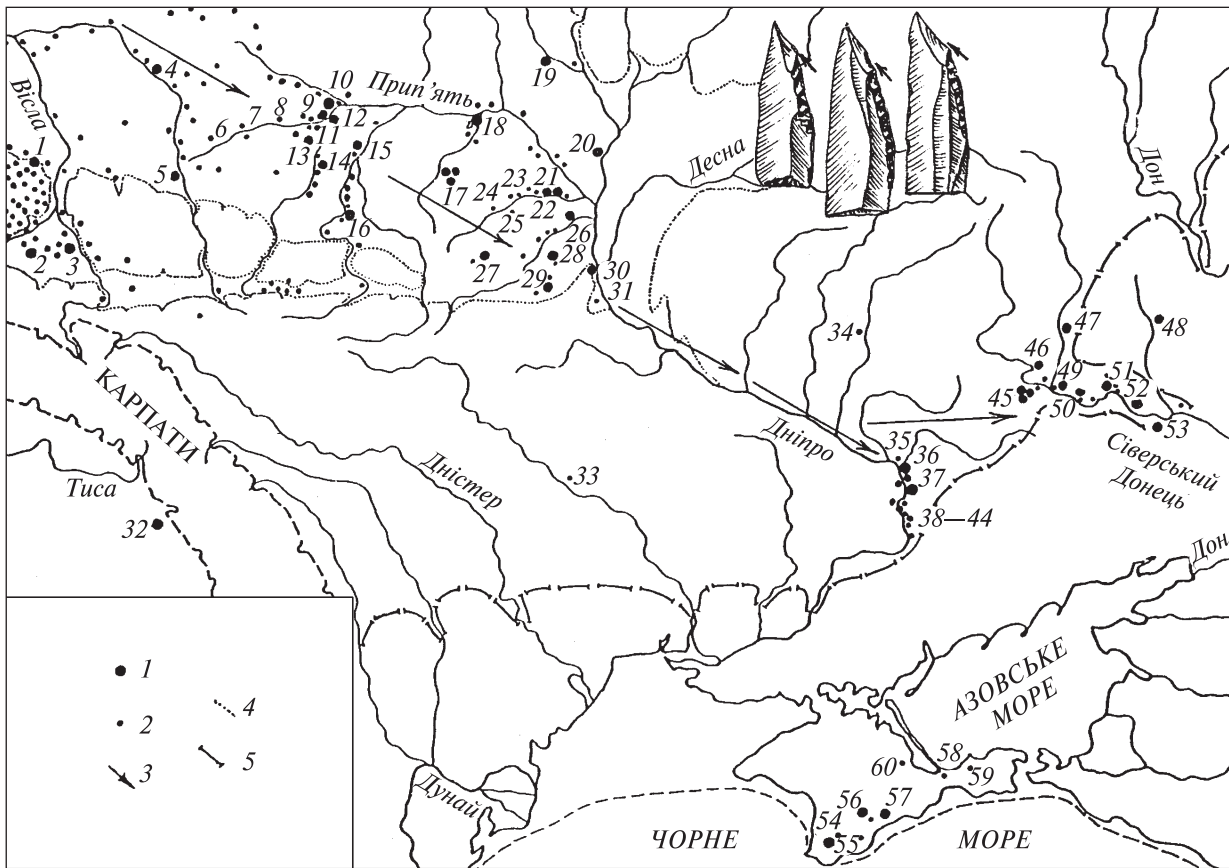

Рис. 8. Карта поширення вістер постмаглемезької яніславицької культури. Умовні позначення: 1 — стоянки із серіями вістер; 2 — пункти з 1—3 вістрями; 3 — напрямок міграції балтійського населення в VII—V тис. до н. е.; 4 — кордон Полісся; 5 — південний кордон лісу в Атлантикумі. Стоянки: 1 — Грзибова Гура IV; 2 — Яворник Чарна; 3 — Гвоздець; 4 — Червоний Борек; 5 — Неборово; 6 — Тур; 7 — Невір; 8 — Люб'язь; 9 — Переволока 2; 10 — Омит; 11 — Нобель; 12 — Сенчиці; 13 — Мульчиці; 14 — Непірець; 15 — Рудня; 16 — Поляни; 17 — Рудня Озерянська; 18 — Мойсеевичі; 19 — Красновка 16; 20 — Стара Лутава; 21 — Оболонь; 22 — Протереб; 23 — Ковшиловка; 24 — Піщане; 25 — Прибір; 26 — Прибірськ 3; 27 — Стаханово, Крапив'янка; 28 — Рудий Острів; 29 — Бородянка; 30 — ДВС; 31 — Перетічок; 32 — Кам'яниця; 33 — Кінецьполь; 34 — Біла Гора; 35 — Поповий Мис; 36 — Ігрен 8; 37 — Кізелевий 5; 38—44 — Чапліно, Сурський, Ненаситець, Терлянська Круча, Вовниги, Собачки, Вовчок; 45 — Петровські 4, 10, 28; 46 — Вільхова 5; 47 — Петрово-Орловська; 48 — Пелагіївка III; 49 — Пришиб; 50 — Дробишеве; 51 — Шевченкове; 52 — Боровське I; 53 — Горіхове-Донецьке; 54 — Шан-Коба, Фатьма-Коба; 55 — Балін-Кош; 56 — Ала-Чук; 57 — Су-Ат III; 58 — Фронтове; 59 — Ленінське; 60 — Олексіївська Засуха

лення, поєднані спільним походженням із Балтії, кроманьйонським антропологічним типом, спільною культурною традицією, типом господарства, а отже — вірогідно, і спільними мовними характеристиками. Саме на цьому етнокультурному субстраті формувалися найдавніші індоевропейські спільноти степового енеоліту півдня України та культура лійчастого посуду Центральної Європи IV тис. до н. е.

Таким чином, утворення масштабної постмаглемезької етнокультурної спільноти VI—V тис. до н. е. було лише одним зі схожих історичних епізодів, що періодично повторювалися в межах балтійської культурно-історичної провінції Європи. Усе починалося з чергової міграції з межириччя Рейну та Ельби чи Західної Балтії на схід, і завершувалося утворенням у межах Середньоевропейських

низовин, а часом і ширше, масштабної етнокультурної області генетично спорідненого населення. Постмаглемезька спільнота — вже третя подібна етнокультурна єдність у межах Середньоевропейських низовин після області культур із наконечниками стріл на пластинах фінального палеоліту (культури Лінгбі, Аренсбург, Свідер, Красносілля) (рис. 5) та області Дювенсі раннього мезоліту (культури Стар Кар, Дювенсі, Мелстед, Коморниця, Кудлаївка) (рис. 6).

Виникнення за цим же принципом подібних масштабних спільнот у межах низовин Центрально-Східної Європи відбувалося й пізніше. Наприклад, за доби бронзи область культур шнурової кераміки зародилася в Центральній Європі, звідки поширилася на схід на 3 тис. км до Середньої Волги (рис. 3).

Рис. 9. Колективне поховання масивних північних європеоїдів в могильнику Олександрія на Сівірському Дінці (Телегин 1991, с. 17)

Перші пастухи-індоєвропейці азово-чорноморських степів

Численні археологічні та антропологічні факти переконливо свідчать, що генетичне коріння індоєвропейських народів сягає неоліту та мезоліту на теренах низинних просторів від Рейну на заході до Середнього Дніпра та Південно-Східної України на сході, які з початку мезоліту (10 тис. р. тому) були заселені спорідненим автохтонним населенням, далекими нащадками кроманьйонців кінця льодовикової доби. Іншими словами, батьківщиною пращурів індоєвропейців, вірогідно, були Німецька, Польська, Поліська, Наддніпрянська низовини та басейн Дінця. Наприкінці мезоліту в VI—V тис. до н. е. ці обшири були заселені масивними північними європеодами з Прибалтики. В V тис. до н. е. на їхній генетичній основі формується група споріднених неолітичних культур, що розвивалися під прогресивним впливом землеробської протоцивілізації Балкан та Подунав'я. Наслідком контактів з останньою, в умовах аридизації клімату та поширення степів, стала трансформація автохтонів-праіндоєвропейців у власне індоєвропейське ранньоскотарське рухливе суспільство (Залізняк 1994, с. 96—99; 1998, с. 216—218, 240—247; Zaliznyak 1997, р. 117—125; 2005).

Археологічним маркером цього процесу була поява в степах Надчорномор'я та Надазов'я наприкінці V—IV тис. до н. е. курганного поховального обряду (курган, поховання з пофар-

бованими червоним кольором і скорченими кістяками, антропоморфні стели із зображенням зброї та скотарських атрибутів, сліди культу колеса, бика, коня, зброї, вогню тощо).

З появою перших ознак пастушого скотарства наприкінці V тис. до н. е., його перші носії (Маріуполь і Середній Стіг, який складається з низки культурних груп) починають розселятися з Південно-Східної України степами як на захід до Нижнього Дунаю, так і на схід у Поволжя, де з'являються їхні аналоги (С'єзже, Хвалинськ). Частина дослідників виводить коріння найдавніших скотарів-індоєвропейців із території Поволжя. Цю традицію започаткувала у 70-х рр. XX ст. Марія Гімбутас, яка вважала батьківщиною індоєвропейців Середнє Поволжя (Gimbutas 1970). Попри жорстку критику її побудов опонентами частина індоєвропейців продовжує пошуки перших скотарів-індоєвропейців не в азово-чорноморських степах, а на Поволжі.

Автор цих рядків досить давно висловив сумніви щодо можливості зародження скотарства на Волзі (Залізняк 1994, с. 91). Адже скотарство не з'являється самостійно в степу, а відгалужується від комплексної землеробсько-скотарської економіки неолітичних протоцивілізаційних утворень типу Трипілля. В енеоліті на території України такий центр межував зі степом, тоді як у Поволжі нічого подібного не було. До того ж маріупольська спільнота, на якій формувалися найдавніші скотарі-індоєвропейці степового енеоліту, має глибоке коріння в Україні, що сягає VIII—VI тис. до н. е., тобто неоліту і навіть мезоліту. Могильник С'єзже таких глибоких коренів у Поволжі не має.

На південному сході України (переважно у Надпоріжжі) налічується понад 20 колективних могильників маріупольського типу (рис. 2; 9; 11) з сотнями поховань (Телегин 1991), які генетично пов'язані з більш давніми мезолітичними (Василівка I, II, III). На Волзі відомий лише один колективний могильник маріупольського типу С'єзже (усього 16 кістяків), кілька розрізаних одиничних поховань на різних пам'ятках і жодних неолітичних попередників.

Подібна ситуація простежується зі степовим енеолітом та пам'ятками ямної культури, яка займає особливе місце в проблематиці походження та розселення найдавніших індоєвропейців. Якщо степовий енеоліт в Україні представлений кількома археологічними культурами (скелянська, постмаріупільська, кві-

тянська, стогівська, новоданилівська, деревська, нижньомихайлівська та ін.) з численними похованнями та поселеннями, то їхній аналог на Волзі (хвалинська культура) відомий лише за кількома пам'ятками.

В Україні виділено близько десяти локальних варіантів ямної культури і кожен відомий за сотнями, а часом і тисячами, поховань під великими й складними курганными насипами. На Волзі ямних поховань досліджено значно менше, ніж в Україні, і відомо лише кілька сотень невеликих курганів з нечисленними похованнями. Якщо картографувати пам'ятки степового енеоліту та ранньої бронзи східноєвропейських степів, то їхній основний масив виявиться в азово-чорноморських степах, а Поволжя матиме вигляд периферії степового енеоліту Східної Європи.

Варто зазначити, що степовий енеоліт зароджувався і розвивався під потужним культурним впливом балкано-дунайських неоенеолітичних протоцивілізаційних центрів. Саме звідси майбутні скотарі-індоевропейці отримували престижні металеві речі й культурні новації — перш за все, навички тваринництва, а пізніше — металургії міді-бронзи. Мідь карпато-балканського походження — це визначальна риса степового енеоліту Надчорномор'я, Надазов'я і басейну Дону. Наближеність до культурних центрів визначала випереджаючий розвиток чорноморсько-азовського степового енеоліту порівняно з Поволжям.

Згаданий поступовий процес грацилізації скелетів ранніх індоевропейців чорноморсько-азовських степів пов'язаний із контактами із землеробами балкано-дунайського походження, зокрема людністю трипільської культури. На це вказують матеріали так званого «степового трипілля». Мається на увазі, поховання животилівсько-вовчанського типу другої половини IV тис. до н. е., які досліджені в азово-чорноморських степах і навіть на півночі Криму. Вони містять пізньотрипільську кераміку і, на думку Т.Г. Мовші, М.Ю. Відейка та Ю.Я. Рассамакіна (Рассамакін 2004), були поглинені пізньотрипільським населенням, витісненим у степи новими хвилями землеробів, що рухалися на схід із межиріччя Пруту та Дністра. Опинившись у степу, трипільці були змушені переходити до ранніх форм відгінного скотарства, впливаючи на степовий енеоліт. Змішуючись із нащадками маріупольців (скелянцями, квітянцями, стогівцями), вони зумовлювали процеси грацилізації їхнього масивного антропологічного типу. Щось подібне

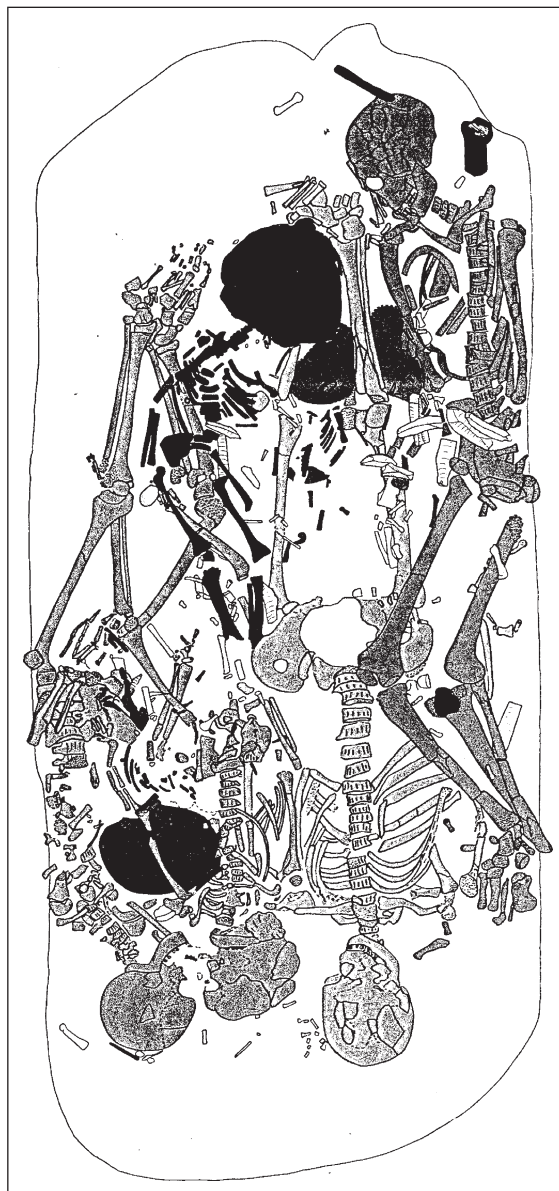

Рис. 10. Могильник *Stroby Egede*, Данія. Колективне поховання масивних північних європеїдів (Brinch Petersen 1988)

відбувалося на початку III тис. до н.е. з усатівськими племенами в степах Надчорномор'я.

У матеріальній культурі степового енеоліту IV тис. до н. е. простежуються також певні впливи культури Майкоп-Новосвободна Передкавказзя (Рассамакін 2004). На цій підставі деякі російські колеги виводять спільноти Маріуполь—С'єзже та Средній Стіг—Хвалинськ із Поволжя, а не з Південно-Східної України, де таких пам'яток найбільша кількість і вони найдавніші. Ідея східних волго-каспійських витоків перших відгінних скотарів Східної Європи не нова і своїм корінням сягає досліджень 70-х рр. XX ст. М. Гімбутас, В.Н. Даниленка, М.Я. Мерперта (Даниленко 1974, Рассамакін 2004). Аргументуючи свою

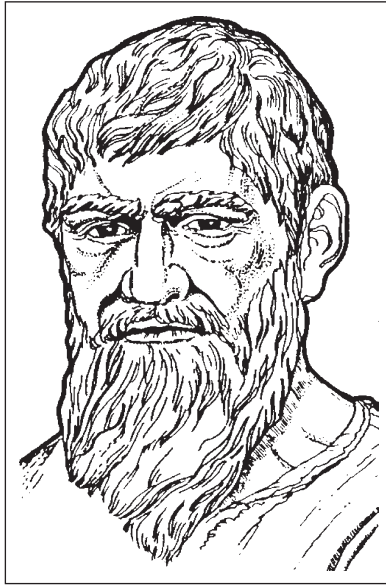

Рис. 11. Праїндоевропеєць із мезолітичного могильника Василівка II, Надпорожжя. Реконструкція за черепом (Г. Лебединська)

концепцію походження перших індоевропейських скотарів із Середнього Поволжя, М. Гімбутас прямо посилалася на численні нашестя номадів зі сходу — скіфів, кочовиків пізнього середньовіччя і навіть Чингісхана (Gimbutas 1970, Рассмакін 2004).

У наш час на зміну сумнівному «аргументу Чингісхана» на користь східного походження степового енеоліту і ямної культури прийшов «аргумент Кавказу». Припускається, що на Середній Волзі скотарство (і його носії індоевропейці) зародилося завдяки потужному впливу Кавказу.

Впливи Кавказу на степ простежуються з IV тис. до н. е. на пам'ятках «степового Майкопу» Передкавказзя (басейн Манича), а також в азово-чорноморських степах.

Про кавказькі впливи на енеоліт півдня України в 70-х рр. писав В.Н. Даниленко (Даниленко 1974). Він виділяв дві лінії розвитку енеоліту — північну лісостепову (ямну) і південну степову (азово-чорноморську). Якщо в лісостеповій зоні в господарстві домінувало розведення великої рогатої худоби, то в степу — вівчарство. Предками ямників, за В.Н. Даниленком, були середньостогівці, які, у свою чергу, походили від маріупольців. Більш грацильних нижньомихайлівців степової лінії розвитку дослідник генетично пов'язував із Майкопом Передкавказзя. Надалі ця південна лінія розвитку степового енеоліту вплинула на формування кеміюбинської культури, а можливо, у певній мірі, і катакомбної.

Не заперечуючи певних впливів Кавказу на степ, слід зазначити, що в азово-чорноморських степах вони менш помітні, якщо їх порівнювати з карпато-дунайськими. У такому випадку як міг Кавказ, що відносно мало впливав на розташований поруч енеоліт півдня України, визначати випереджаючий розвиток Самарського Поволжя, розташованого від Кавказу втричі далі за Східну Україну?

Якщо навіть визнати пріоритет кавказьких впливів на становлення степового енеоліту перед карпато-дунайськими, то географічно Південно-Східна Україна в три рази ближче до Північного Кавказу, ніж Самарський регіон, де сконцентровані волзькі пам'ятки типу С'єзже і Хвалинськ (рис. 2). Іншими словами, якщо Кавказ і був каталізатором поширення скотарства в степах Східної Європи, то судячи з відстані, його вплив на південь України мав бути значно сильнішим, ніж на віддалену від нього Середню Волгу. А якщо так, то і зародження скотарства під кавказьким впливом сталося б швидше на півдні України, ніж на Середній Волзі. Тим більше, що енеоліт півдня України, на відміну від Самарського Поволжя, розвивався не лише під впливом Кавказу, але і потужного карпато-дунайського центру відтворювального господарства.

Таким чином, новий «аргумент Кавказу» на користь волзького походження пасторалізму (і індоевропейців) не переконливий за старий «аргумент Чингісхана» М. Гімбутас.

Доречно згадати, що провідний фахівець зі степового енеоліту Поволжя І.Б. Васильєв визнає саме карпато-дунайські, а не кавказькі, витоки серед визначальних елементів матеріальної культури пам'яток типу С'єзже та Хвалинськ Поволжя — мідь і характерні вироби з неї, так звані «конеголові скіпетри», форми прикрас, деякі елементи кераміки тощо (Васильєв 2003).

Іншими словами, найдавніша пастуша форма скотарства, як рушійна сила розселення індоевропейців, очевидно, народилася в азово-чорноморських степах, а звідти вже поширилася на увесь євразійський степ, у тому числі в Поволжя.

Сформульована автором (Залізник 1978; 1984; 1991, с. 38—41; 1994, с. 89, 96—99; 1998, с. 216, 217, 240—243; 2009, с. 206—210; Zaliznyak 1994, p. 33; 1997, p. 121—125; 1998) понад чверть століття тому концепція спільного за походженням із Балтії субстрату найдавніших індоевропейців Центральної Європи (культура лійчастого посуду та енеоліт азово-

чорноморських степів — скелянська, квітянська, стогівська та ямна культури) останнім часом отримала несподіване підтвердження даними біомолекулярного аналізу (Naak, Lazaridis et al. 2015). Була виявлена генетична спорідненість найдавніших індоєвропейців IV—III тис. до н. е. Центральної та Південно-Східної Європи. Паралелі між генофондами ямників та шнуровиків дали підстави генетикам виводити других від перших, що в черговий раз реанімувало відому степову версію походження індоєвропейців. Іншими словами, генетики підтвердили гіпотезу М. Гімбутас про поширення індоєвропейських мов у Європі внаслідок масової міграції ямників зі степів Східної Європи на захід у середині III тис. до н. е. (Gimbutas 1970).

Остаточній перемозі степової версії походження індоєвропейців заважає виявлений генетиками факт значного генетичного внеску ямників у Прибалтиці та Скандинавії, де немає археологічних свідчень їхнього перебування. Також зафіксований набагато менший їхній генетичний вплив на півдні, зокрема в Угорщині, де знаходяться численні кургани ямної культури (Naak, Lazaridis et al. 2015). Вирішити цю неузгодженість дозволяє означена концепція спільного генетичного субстрату найдавніших індоєвропейців Європи, що сформувався в VI—V тис. до н. е. внаслідок міграції кроманьйонського населення Західної Балтії через територію Польщі та Полісся на Середній Дніпро і далі до Надпоріжжя та Сіверсько-Дінця (рис. 2).

Якщо автор цих рядків вважає виділену ним постмаглемезьку мезолітичну спільноту протоіндоєвропейцями, субстратом на якому формувалися власне індоєвропейці, то С.В. Конча розглядає постмаглемезьців, як уже сформованих індоєвропейців, але до моменту їхнього розпаду на окремі етномовні гілки. На думку останнього, «маємо вагомні підстави датувати індоєвропейську спільноту раннім мезолітом (VIII—VII тис. до н. е.), а початок її розпаду пов'язувати з початком розселення яніславицького населення на схід, у Полісся і далі до басейну Дінця в VI—V тис. до н. е.». Дослідник вважає, що визначальний для ранніх індоєвропейців культурний комплекс (пасторалізм, курганний поховальний обряд, культ сонця-колеса, бика, коня, зброї, патріарха воїна і пастуха тощо) був ними набутий пізніше, вже після розпаду праіндоєвропейської спільноти в IV—III тис. до н. е. (Конча 2004, с. 191—203).

Так чи інакше, в низовинах від Нижнього Рейну на заході до Середнього Дніпра і далі до Дінця на сході, за даними археології, антропології, гідронімії, простежується культурно-історична спільнота, що почала формуватися з кінця льодовикової доби (10 трт.) і яка, вірогідно, брала участь у формуванні індоєвропейської сім'ї народів у якості її генетичного субстрату. Принаймні цей, досить очевидний для археологів та антропологів, факт варто враховувати в своїх побудовах індоєвропейцям, лінгвістам та генетикам.

Висновки

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що в V тис. до н. е. напередодні появи на доісторичній арені перших індоєвропейців Європа була розділена на два різні світи — землеробський балкано-дунайського походження і світ автохтонних мисливців та рибалок Середньоевропейських низовин. Мисливці-аборигени тісно контактували на півдні з передовими загонами балкано-дунайських неолітичних колоністів — населенням культур лінійно-стрічкової кераміки та Кукутені-Трипілля середньої смуги Центральної Європи та Правобережної України. Наслідком цих контактів була неолітизація мезолітичних мисливців Середньоевропейських низовин, які запозичили у південних сусідів перші навички керамічного виробництва, землеробства та скотарства.

Виснаження природних ресурсів разом з аридизацією клімату стали причинами соціально-економічного колапсу протоцивілізації балкано-дунайських неолітичних землеробів. Степовий наступ стимулювався збільшенням ролі скотарства в спільнотах аборигенної периферії колапсуючої землеробської Старої Європи. Особливо інтенсивно процеси переходу до примітивних форм відгінного скотарства розвивалися на кордоні землеробської Старої Європи з євразійськими степами в Надазов'ї та Надчорномор'ї.

Принципові зміни первісної економіки призвели до радикальної трансформації суспільства, способу життя, ідеології, матеріальної і духовної культури. Виділення скотарства в окрему галузь економіки кардинально трансформувало первісні колективи, заклало початок їхньої майнової диференціації. Зароджувався новий суспільний устрій — очолювані войовничими вождями патріархальні, рухливі, родові колективи, основою господарства яких було відгінне скотарство. Археологічним

маркером народження цього принципово нового суспільного устрою стало формування в азово-чорноморських степах з кінця V тис. до н. е. курганного поховального комплексу (курган, пофарбовані вохрою скорчені поховання, сліди культів колісного транспорту, колеса-сонця, тяглових тварин, родових вождів, воїна-пастуха, зброї, вогню тощо)

Екстенсивна форма скотарства, що постійно потребувала нових пасовищ, войовничість і рухливість найдавніших пастухів в умовах соціально-економічного колапсу землеробського світу Подунав'я та Балкан, створили сприятливі передумови для експансії перших скотарів азово-чорноморських степів на землі сусідів. Зазначені чинники зумовили швидке і масштабне розселення найдавніших скотарів-індоєвропейців спочатку в степах, а пізніше і в лісостеповій, лісовій і середземноморській природних зонах Євразії.

Таким чином, можна говорити про дві грандіозні хвилі міграцій, які рухалися Південною Європою і Західною Азією в VII—V і в IV—II тис. до н. е. Якщо економічним механіз-

мом неолітичної колонізації Європи мотичними хліборобами Балкан було землеробство, то рушійною силою розселення ранніх індоєвропейців були ранні форми скотарства.

Складається враження, що батьківщиною індоєвропейців була своєрідна аборигенна периферія соціально, економічно і культурно розвиненої землеробської Старої Європи. У V тис. до н. е. колонізована балкано-дунайськими землеробами Центральна Європа була оточена з півночі та сходу автохтонним первісним населенням балтійського походження — субстратом майбутніх індоєвропейців. Колапс балкано-дунайської землеробської протоцивілізації внаслідок екологічних проблем і аридізації клімату, а також трансформація сусідів-автохтонів у схильні до експансії, рухливі колективи скотарів стали причинами просування останніх до Подунав'я, на Балкани, у Малу Азію та інші регіони Євразії. Розселення індоєвропейців у Центральній і Південній Європі нагадує своєрідну реконкісту — повернення автохтонами раніше колонізованих неіндоєвропейським населенням Балкан територій.

- Васильев И.Б.* Хвалынская энеолитическая культура Волго-Уральской степи // Вопросы археологии Поволжья. — Самара, 2003. — Вып. 3. — С. 61—99.
- Гохман И.И.* Население Украины в эпоху мезолита и неолита (Антропологический очерк). — М., 1966.
- Даниленко В.Н.* Энеолит Украины. — К., 1974.
- Залізняк Л.Л.* Мезолітичні пам'ятки типу Таценки—Кудлаївка // Археологія. — 1976. — 20. — С. 60—66.
- Залізняк Л.Л.* Рудоострівська мезолітична культура // Археологія. — 1978. — 25. — С. 12—21.
- Залізняк Л.Л.* Мезолит Юго-Восточного Полесья. — К., 1984.
- Залізняк Л.Л.* Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита. — К., 1989.
- Залізняк Л.Л.* Население Полесья в мезолите. — К., 1991.
- Залізняк Л.Л.* Нариси стародавньої історії України. — К., 1994.
- Залізняк Л.Л.* Від склавинів до української нації. — К., 1997.
- Залізняк Л.Л.* Передісторія України X—V тис. до н. е. — К., 1998.
- Залізняк Л.Л.* Фінальний палеоліт Північного-Заходу Східної Європи. — К., 1999.
- Залізняк Л.Л.* Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. — К., 2005 (Кам'яна доба України. — Вип. 8).
- Залізняк Л.Л.* Культурно-історичні провінції України у первісну добу // Археологія. — 2006. — № 3. — С. 3—15.
- Залізняк Л.Л.* Мезоліт заходу Східної Європи. — К., 2009 (Кам'яна доба України — Вип. 12).
- Залізняк Л.Л.* Стародавня історія України. — К., 2012.
- Кольцов Л.В.* Финальный палеолит и мезолит Южной и Восточной Прибалтики. — М., 1977.
- Кондукторова Т.С.* Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы. — М., 1973.
- Конча С.В.* Перспективи етногенетичних реконструкцій за кам'яної доби. (Матеріали індоєвропейстики) // Кам'яна доба України. — К., 2004. — Вип. 5. — С. 191—203.
- Лелеков А.А.* К новейшему решению индоевропейской проблемы // Вестник древней истории. — 1982. — № 3. — С. 31—37.
- Потехина И.Д.* Население Украины в эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным. — К., 1999.
- Рассамакин Ю.Я.* Степи Причерноморья в контексті розвитку перших землеробських культур // Археологія. — 2004. — № 2. — С. 3—26.
- Римантене Р.К.* Палеолит и мезолит Литвы. — Вильнюс, 1971.

- Телегин Д.Я. Неолитические могильники мариупольского типа. — К., 1991.
- Bagniewski Z. O mesolocie Pojerza Dranskego // Acta Universitatis Wratislaviensis. — 1509. — Studia archeologiczne XXIV. — Wrocław, 1993. — S. 33—55.
- Clark G. The Mesolithic Settlement in Northern Europe. — Cambridge, 1936.
- Clark G. The Earlier Stone Age Settlement of Scandinavia. — Cambridge, 1975.
- Gimbutas M. The Kurgan Culture // Actes du VII CIPP. — Prague, 1970.
- Haak W., Lazaridis I., Patterson N., Rohland N., Mallick S., Llamas B. et al. Massive Migration from the Steppes was a Source for Indo-European Languages in Europe. // Nature. — 2015. — 522. — P. 207—211.
- Kozłowski S.K. Introduction to the History of Europe in Early Holocene // The mesolithic in Europe. — Warszawa, 1973. — P. 331—366.
- Kozłowski S.K. Cultural Differentiation of Europe From 10th to 5th Millenium B.C. — Warsaw, 1975.
- Prahistoria ziem Polskich. Paleolit i mesolit — Warszawa, 1975. — T. 1.
- Wieckowska H. Outline of the Division of Cultures of the Polish Mesolithic // The Mesolithic in Europe. — Warszawa, 1973. — P. 595—612.
- Zaliznyak L. The Late Mesolithic and Neolithic Subbase of Indo-Europeans // The Indo-Europeanization of Northern Europe. — Vilnius, 1994. — P. 32.
- Zaliznyak L.L. Mesolithic Forest Hunters in Ukrainian Polessye. — Oxford, 1997.
- Zaliznyak L. The Late Mesolithic Subbase of the Ukrainian Neolithic // Beyond Balkanization (Baltic-Pontic Studies). — 1998. — Vol. 5. — P. 120—145.
- Zaliznyak L.L. The Primary Population of East European North According to Archaeology Data // The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia IV. — Oulu, 2002. — P. 301—317.
- Zaliznyak L.L. Ukraine and the Problem of the Indo-European Original Motherland // Archaeology in Ukraine. — Kyiv; Ostin, 2005.

Надійшла 19.05.2016

Л.Л. Зализняк

МЕЗОЛИТИЧЕСКИЕ ИСТОКИ ПЕРВЫХ ИНДОЕВРОПЕЙСКИХ КУЛЬТУР ЕВРОПЫ ПО ДАННЫМ АРХЕОЛОГИИ

Автор статьи делает попытку реконструкции с помощью археологических материалов культурно-генетических истоков первых индоевропейцев Европы конца эпохи камня. Идет речь о единой мезо-неолитической подоснове древнейших индоевропейских культур Украины (Мариуполь, Средний Стог) и Центральной Европы (культура воронковидных кубков) IV тыс. до н. э.

Данные археологии, антропологии и гидронимии свидетельствуют, что на низменностях от Нижнего Рейна на западе до Среднего Днепра и Северского Донца на востоке в конце мезолита существовала этнокультурная общность, которая, вероятно, приняла участие в формировании древнейших индоевропейцев Европы в качестве их генетического субстрата. Последний сложился в VI—V тыс. до н. э. вследствие миграции мезолитического населения Западной Балтии на восток через территорию Польши и Полесья на Средний Днепр, и далее до Северского Донца.

Подобные волны масштабных миграций периодически катились с Центральной Европы Среднеевропейскими низменностями далеко на восток начиная с финального палеолита.

L.L. Zalizniak

MESOLITHIC SOURCES OF THE FIRST INDO-EUROPEAN CULTURES IN EUROPE BASED ON ARCHAEOLOGICAL DATA

The author of the article makes an attempt to reconstruct the cultural and genetic origins of the first Indo-Europeans in Europe at the end of the Stone Age with help of archaeological materials. It is about the single Meso-Neolithic real of the ancient Indo-European cultures in Ukraine (Mariupol and Serechny Stih) and in Central Europe (Funnelbeaker culture) in the 4th millennium BC.

The archaeological, anthropological, and hydronymic data evidence that in the lowlands from the Lower Rain at the west to the Middle Dnipro and Siverskyi Donets Rivers at the east, at the end of the Mesolithic, an ethno-cultural community existed which probably participated in the development of ancient Indo-Europeans of Europe as their genetic substrate. The latter developed in the 6th and 5th millennia BC as a result of migration of Western Baltic Mesolithic population to the east via the territory of Poland and Polissya to the Dnipro River middle region and further to the Siverskyi Donets.

Such waves of largescale migrations periodically moved from Central Europe by Middle European lowlands far to the east since the Final Palaeolithic.